

Pasaulio kūrimo motyvai lietuvių pasakojamojoje tautosakoje

Nijolė LAURINKIENĖ

Straipsnyje analizuojami lietuvių pasakojamojoje tautosakoje aptinkami su mitopoetine pasaulėžiūra susiję kosmogoninio mito reliktai. Remiantis lyginamuoju metodu – gretinant lietuvių folklorinių naratyvų tam tikras semantines struktūras su kitų tautų analogiškais struktūromis, siekiama kvalifikuoti jų pobūdį, kilmę ir mėginti rekonstruoti lietuvių kosmogoninio mito kontūrus. Pasakojamojoje tradicijoje senąjį tikėjimą atspindintys motyvai ir siužetai yra susipynę su vėlyvesnėmis krikščionių religinės sistemos nuotrupomis, tad svarbu diferencijuoti tuos du skirtingų religijų sluoksnius.

Pasaulio kūrimo, arba kosmogoniniai, mitai yra ypač archajiški, kai kurie jų savo šaknimis siekia žmonijos priešistorę. Tai – pasakojimai apie pasaulio kaip visumos ar tam tikrų jo dalių atsiradimą. Su kosmogoniniu mitu susijusių vaizdinių, motyvų prasmė neretai būna sunkiai suvokiama ir paaiškinama, ji yra tarsi užkoduota ir atskleidžiama tik panaudojant tam tikrą semantinį kodą – ieškant jiems atitikmenų apibrėžtoje tarpusavyje susijusių ženklų sistemoje.

Būdingi su kosmogoniniu mitu susiję vaizdiniai, aptinkami pasaulio formavimosi ar jo sandaros aprašymuose, yra tokios daugelyje mitologinių tradicijų pastebėtos, išties plačiai žinomos semantinės struktūros kaip pasaulio medis – pačio mitinio pasaulio ir jo sandaros modelis; tai pat savo funkcija bei prasme iš dalies pasaulio medį atitinkantis kalno vaizdinys; arba atitinkamas objektas (sala, akmuo, kalnas, medis) vandenyje, kuris pasaulėkūros kontekste gali reikšti pasaulio pradmenį, užuomazgą. Paminėti objektai, kaip sprendžiama iš senosios pasaulėžiūros, mitinio pasaulio erdvėje žymėdavę ypatingą vietą – pasaulio centrą, *axis mundi* (pasaulio ašį), kur vykdavęs pirmasis įvykis – pasaulio sukūrimas. Su mitinio pasaulio centro samprata susijusių vaizdinių ir įvairių jo kombinacijų randama daugelyje lietuvių žodinės tradicijos, taip pat vaizduojamojo meno kūrinių. Nemaža jų yra išlikusių kalendorinių švenčių tautosakoje bei su jomis susijusiose apeigose.

Kosmogoninis mitas yra glaudžiai susijęs su archajine šventės samprata. Ir pasaulio kūrimo mitas, ir kalendorinių švenčių apeigos bei žodinė kūryba, jų pobūdis nemaža dalimi buvo nulemtas ciklinės laiko sampratos. Laikas buvo skaidomas į tam tikrus periodus, kuriuos atskirdavo sakralieji taškai laike – šventės. Toks laiko skaidymas padėdavo išvengti žmogų gniuždančios monotonijos ir suteikdavo jo egzisten-

cijai ritmą bei prasmę. Pagrindine metų švente laikyta naujus metus pradedanti, juos atverianti šventė. Manoma, kad jos metu mitais bei ritualais būdavo primenamas pirmasis ir reikšmingiausias įvykis – pasaulio sukūrimas. Žmogus periodiškai, prieš kiekvieną šventę, o prieš pagrindinę metų šventę ypač, jausdavęs poreikį atsinaujinti, atsikratyti jį ir pasaulį žlugdančių galių ir tarsi viską pradėti iš naujo, nuo pačios pradžių pradžios – pasaulio sukūrimo. Štai kodėl metai, kaip vienas svarbiausių laiko ciklų, o labiausiai – senų ir naujų metų sandūra buvo ryškiai paženklinėti universaliuoju visa ko kūrimo ir atkūrimo ženklu, kurį atspindėjo kosmogoninis mitas ir su juo susiję ritualai.

Kosmogoninio mito reliktų pastebėta ne tik kalendorinių švenčių tautosakoje ir apeigose, bet ir kitose lietuvių tautosakos rūšyse bei žanruose. Visų pirma išskirtinos etiologinės sakinės. Čia kosmogoninio mito liekanos akivaizdžios: jos įkūnytos pasakojimuose apie žemės, dangaus šviesulių, augalų, gyvūnų ir žmogaus kilmę. Tenka apgailestauti, kad pasaulio kūrimo mitas, išskyrus vieną kitą jo fragmentą, neužfiksuotas rašytiniuose šaltiniuose. Todėl, kalbant apie jį, teks remtis daugiausia pasakojamąja tautosaka, kur jo fragmentai išlikę kaip tam tikro turinio siužetai. Kalendorinių dainų vaizdiniai, galėję turėti sąlyčio taškų su pasaulio kūrimo mitu, čia nebus nagrinėjami, nes tam reiktų specialių kalendorinių dainų semantinės sistemos studijų.

Pasaulio priešistorė

Pasaulio kūrimas sakmėse pradamas situacija prieš sukūrimą – nebūties vaizdavimu. Toji nebūtis nusakoma pažymint, kad anuomet „nieko nebuvo“. Neretai nurodoma, kad trūkę esminių pasaulio komponentų, ir išvardijama, kurių – žemės, dangaus ar kitų:

Pradžioje pasaulio nebuvo nei žemės, nei saulės, nebuvo nieko, tik tai vien vanduo (LMD I 851/1/).

Kai dar nebuvo dangaus nei žemės, dievas su velniu vaikščiojo ant vandens paviršiaus (BsV, p. 280, Nr. 3).

Sako, pradžiai, prieš sutvėrimo pasaulio, kol dar nieko nebuvo, tik tai vieni vandenys visur. Ponas Dievas žadėjo sutverti, bet niekas nežinojo ką (LTR 1973/4/).

Nebuvo nieko, tik vanduo (LTR 2991/38/).

Buvęs tik vanduo. Laiveliu yrėsi dievas ir velnias (LTR 2368/121/).

Pasakojant apie nebūtį prieš atsirandant pasauliui, daugeliu atvejų daroma išlyga: teigiama, kad tuomet buvęs tik vanduo. Tokiame fone vaizduojami kūrėjų – paprastai Dievo ir velnio – kreatyviniai veiksmai. Jie,irstydamiesi laiveliais ar vaikštinėdami vandens paviršiumi, tariasi, kaip sukurti pasaulį, o paskui pradeda jo kūrimą.

Kartais apibūdinant pasaulio priešistorę užsimenama apie tvyrojusį rūką ar miglą. Sakoma, kad seniai, labai seniai, kol dar nieko nebuvo, nei žemės, nei dangaus, buvęs tik rūkas ir vanduo (LTR 1560/20/). Arba pasakojama, kad labai seniai, kai nebuvo dar pasaulio, gyveno tiktai vienas Dievas, ir jis gyveno miglose (LMD I 513/11/). Matyt, rūkas, migla laikyti chaotiškumo, neorganizuotumo, buvusio prieš visatos sukūrimą, požymiu.

Su neapibrėžtumu, amorfiškumu susijusi pasaulio priešistorė dar apibūdinama kaip tamsa ir kaip kisielius, kaip su tirštumu susimaišęs skystumas (LMD I /32a/). Įsivaizduota, kad kadaise žemė buvusi skysta ir tik vėliau palaipsniui ji pradėjo tirštėti, kietėti. Pasakojama, kad Dievas sutvėrė žemę skystą kaip kisielių, o akmenis kaip kleckus. Tačiau vėliau Žemė pradėjo tirštėti, akmenys augti (LTR 952/53/). Panašiai teigiama kitoje sakmėje: kadaise Žemė buvo skysta ir akmenys minkšti; Žemė vis kietėjo, o akmenys augo (LTR 2560/293/). Tad Žemės formavimasis galėjo būti aiškinamas kaip pradinės jos konsistencijos sutvirtėjimas. Kietėjant, tirštėjant žemei, pasaulis pamažu įgijo tvirtą pamatą.

Kai kuriose sakmėse pažymima, kad pasaulio kūrimas vyksta tam tikra seka. Iš pradžių galėjo būti sukuriamas dangus, o paskui žemė (LTR 1580/455/). Kitur teigiama, kad žemę atskyrus nuo vandens pradedamas kurti jos reljefas (LTR 3783/444/). Pagrindinių universumo elementų išskaidymas gali būti pasaulio tolesnio kūrimo sąlyga. Dažniausiai sakmėse atskleidžiamas vienas kuris nors pasaulėkūros epizodas. Tik jų visuma atveria bendrą kosmoso kūrimo vaizdą.

Žemės kūrimas paneriant į pirminius vandenis

Ypač archajiškas aptariamoms tematikoms siužetas – apie kosmogoninį pasinėrimą (žemė sukuriama iš smilčių, išgriebtų velnio ar kitos būtybės iš jūros dugno). Jis užfiksuotas Indijoje, Indonezijoje, Šiaurės Amerikoje, Vidurinėje Azijoje, Sibire, finougrių tautose, rumunų, bulgarų, lenkų, ukrainiečių, baltarusių mitologinėse tradicijose, taip pat, kaip minėta, lietuvių pasakojamojoje tautosakoje.¹ Remiantis tuo, kad mitas apie pasinėrimą į pirmykščių vandenų dugną paplitęs ne tik indoeuropiečių kilmės tautose, bet kur kas plačiau, keliama prielaida, kad jis atsirado dar prieš susiformuojant indoeuropiečiams.²

Lietuvių sakmėse apie kosmogoninį pasinėrimą pasakojama, kaip pasaulio pradžioje, kai dar nieko nebuvo, vien tik vanduo aplink tyvuliavo, plaukė laivelis, kuriame sėdėjo Dievas ir velnias. Dievas liepė velniui panerti į jūros dugną

ir atnešti iš ten žemių. Dievas pasėjo atneštas žemes – radosi lygumos. Velnias, mėgdžiodamas Dievą, taip pat pabandė taip padaryti. Išspjovė burnoje paslėptas žemes – iškilo kalnai, ėmė telkšoti balos (LPK 3005). Kai kurie šio siužeto tipo variantai pratęsti pasakojimu, kaip velnias Dievą, sukūrusį salą, nori paskandinti. Velnias paima Dievą už kojų ir velka į vandenį. Bet sala vis didėja, vanduo traukiasi tolyn, ir velnias Dievo paskandinti neįstengia (LTR 2368/121/, 2991/38/ ir kt.).

Dievo kūrėjo paveikslas sakmėse apie žemės atsiradimą yra gana abstraktus. Jis įvardijamas tiesiog Dievu, užsimenama, kad gyvena danguje (LTR 2069/393/). Dievo pagalbininkas – jam priešiška chtoninė būtybė velnias. Pastarasis sakmėse apie Žemės sukūrimą įvairiai apibūdinamas: kaip Dievo tarnas, brolis, kitas Dievas, vandens paukštis – gaigalas (LTR 4642/83/; SIŠLSA Nr. 437; LMD I 851/1/; LTR 1560/20/). Velnias vaizduojamas kaip destruktivus personažas. Tai rodo jo nevykusi kuriamoji veikla bei akivaizdžios pastangos pakenkti Dievui bandant jį paskandinti. Tikrasis kūrėjas, pasaulio kūrimo iniciatorius vis dėlto yra Dievas. Nors jų abiejų funkcijos tarsi panašios, tačiau tų funkcijų pobūdis, o ypač pasekmės vis dėlto yra skirtingos. Dievas sutveria tai, kas pozityvu, žmogui naudinga, velnias – tai, kas negatyvu ir gali sukelti sunkumų, net pakenkti žemėje gyvenančioms būtybėms. Velnias lyg ir padeda Dievui kurti pasaulį, tačiau jo kūriniai yra netobuli, dažnai – neužbaigti. Todėl etiologinių sakmių velnias laikomas Dievo kūrėjo veiksmus nevykusiai pamėgdžiojančiu triksteriu. Kitų tautų mituose pozityvų pradžą išreiškiantis herojus, kaip ir lietuvių sakmėse, irgi skurdžiau apibūdinamas nei jo palydovas. Su nėrovu jis gali būti susijęs giminytės ryšiais: jiedu esą broliai, brolis ir sesuo arba dvi seserys (Šiaurės Amerikos indėnų, altajiečių, buriatų, kinų, Japonijos ainų mituose [MNM I, p. 197, 408]). Lietuvių velnią, neriantį į vandenų dugną žemių, pasaulio tautų mituose atitinka panašios prigimties su žeme ar žemės vandenimis susiję gyvūnai. Vedų mitologijoje minimas pradžios laikų šernas, neriantis į vandenį ir iš dumblo sukuriantis žemę [MNM I, p. 224]. Rytų slavų folklore neriančio demiurgo vaidmenį atlieka velnias ir tokie paukščiai kaip antis, balandis, gulbė.³ Finougrių mitologinėje tradicijoje neriančiuoju žemės į vandenyno dugną irgi gali būti velnias arba vandens paukštis – naras, gaigalas.⁴ Kaip rodo lietuvių ir kitų tautų „kosmogoninio pasinėrimo“ siužetai, nėrovas yra chtoninė būtybė, kaip antai velnias, šernas, arba susijusi su vandenimis – paprastai koks nors vandens paukštis.

Mitas apie dviejų mitinių būtybių – bendradarbiaujančių ir konfliktuojančių – kuriamąją veiklą vadinamas dualistiniu.⁵ Lietuvių sakmių Dievas ir velnias – priešingos prigimties personažai, ir jų atitinkami kūriniai atspindi paties pasaulio prieštarumą. Anot M. Eliade' s, kosmogoninis dualistinis mitas savaip paaiškina blogio atsiradimą pasaulyje.⁶

Paprastai dualistinio mito kilmės klausimu skiriami du požiūriai. Pagal vieną jų, šių mitų atsiradimo priežastys glūdinčios dualistinėje visuomenės organizacijoje: kiekviena gentį sudarė dvi fratrijos. Fratrijų pradininkai, tarpusavy susiję giminytės ryšiu, gali būti tapatinami su kosmogoninių mitų broliais kūrėjais. Mituose tad neretai atsispindi socialinės struktūros.⁷ Kita vertus, dualistinio mito kilmė aiškinta ir pačia žmogiškojo suvokimo struktūra, pasaulio reiškinius skirstant į opozicijas [MNM I, p. 408]. Skaičius „du“ esąs „dvylypumo, skilimo, dvejojumo, priešpriešos, konflikto simbolis, taip pat ir pusiausvyros; simbolizuoja judėjimą, bet kokio vystymosi pradinį postūmį“. Veiksniai, kuriais remiasi dualistinė pasaulėžiūra, – tai priešprieša tarp kūrėjo ir kūrinio, tarp šviesos ir šešėlio, vyriškumo ir moteriškumo, dvasios ir materijos, gėrio ir blogio, gyvenimo ir mirties ir t. t. Dualistinių mąstymą itin raiškiai atskleidžia kinų kosmologinių pradų „in“ ir „jang“, taip pat iranėnų zoroastrizmo principų – gėrio (Ahūra Mazda) ir blogio (Arimanas) priešpriešos.⁸ Kosmogoniniuose dualistiniuose mituose, kuriuose pirmą kartą nebūtis fone vaizduojami du herojai, susiję ir priešpriešos, konflikto, ir bendradarbiavimo, savitarpio pagalbos santykiais, pirminių opozicijų susikirtimą galima suvokti kaip postūmį gyvybei atsirasti, esminį bet kokios pradžios bei raidos veiksnį.

Kai kuriose saktmėse, sudarančiose atskirą sužeto tipą apie velnio veiklą, susijusią su žemės kūrimu, nepasakojama šią būtybę neriant į marių dugną (LPK 3015). Jose iškart aiškinama, kas pasidaro, kai velnias („spjudas“) išspjauna žemes iš burnos ar tiesiog pasėja. Sakoma, kad atsiranda daug akmenų. Jų be perstojo daugėja. Tai pražūtingas reiškinys – akmenys gali nukloti visą žemę. Tuomet Dievas sumano užleisti šaltį ir šitaip sustabdo akmenų augimą. Kai kuriuose tekstuose užsimenama, kad akmenys auga iki Kalėdų / Kristaus gimimo (6 variantai: LTR 398/155/, 952/44/, 1158/224/, 1284/58/, 1289/131/, 1485/63/). Ypač dėmesio verti tie variantai, kuriuose sakoma, kad akmenys augo iki perkūnijos (3 variantai: LTR 952/44/, LTR 952/53/, LTR 2376/32/). Kalėdos arba perkūnija (variante LTR 952/44/ minimos abi šios priežastys kartu) laikoma riba, ties kuria baigiasi velnio galia. Kaip žinoma, perkūnija tikėjimuose interpretuojama kaip dievo Perkūno kova su velniu, sakoma, kad jos metu Dievas velnius muša (LTR 739/11/, 1001/491/). Šia prasme perkūnijos paminėjimas saktmėje apie velnio auginamus akmenis atrodytų visiškai suprantamas ir pagrįstas. Pabrėžtina tai, kad lemtingoji perkūnija, ar griaustinis, o drauge ir Dievo kova su velniu, kaip rodo analizuojamos saktmės, įvyksta per Kalėdas. Juk būtent Kalėdų laikas kadaise lietuviams buvo naujų metų pradžia. Kai kuriose archajinėse tradicijose mitas apie Dievo ar kito herojaus kovą su destruktivų pradą įkūnijančia būtybe būdavo aktualizuojamas, pakartojamas jį imituojančiais ritualais kaip tik Naujųjų metų šventės išvakarėse ar tiesiog jos metu. Per Naujuosius metus Babilone būdavo iškilmingai deklamuojama „Enuma eliš“ – „Poema apie su-

kūrimą“. Pasakota ir imituota Marduko kova su jūrų pabaisa Tiamat. Ši pabaisa būdavo nugalima, o iš jos palaikų sukuriamas kosmosas.⁹ Su Naujaisiais metais buvo siejamos ir senovės indų griausmavaldžio Indros pergalės, menančios pasaulio sukūrimą (išlaisvinami vandenys, galvijai, į dangų įkeliamas saulė).¹⁰ Lietuvių saktmėse minimos Kalėdos, kaip riba, iki kurios reiškiasi velnias, sėdamas žemėje akmenis, irgi atrodo reikšmingos kosmogoniniu atžvilgiu. Apie Kalėdas įvykstanti saulėgrįža žymi naujo laiko ciklo pradžią, kuri reiškė kuriamųjų jėgų pergalę prieš chaoso jėgas ir naują šventybės (*sacrum*) įsigalėjimą. Kosmogoninis mitas bei su juo susiję ritualai tad atspindėjo ir, mitopoetinės epochos žmonių požiūriu, skatino pasaulio bei žmogaus atsinaujinimą.

Žemė, laikoma žuvies

Analizuotas „kosmogoninio pasinėrimo“ siužetas vyrauja, tačiau nėra vienintelis žemės kilmės bei prigimties paaiškinimas lietuvių saktmėse. Lietuvių tautosakoje aptiktas ir sužeto tipas, taip pat laikytinas tarptautiniu, apie žemę, vandenų platybėse laikomą didelės žuvies. Šios saktmės užrašyti tik du variantai, todėl kyla klausimas, ar ji neatkeliavo iš kur nors kitur. Analogiški motyvai žinomi rusų, armėnų, mordvių, ainų, japonų, buriatų, altajiečių, mongolų mitologijose [MNM II, p. 392].¹¹ Viename iš Lietuvoje užrašytų saktmės apie žemę laikančią žuvį variantų sakoma, jog kai žuvis versis ant kito šono, jūra patvins ir apsems visą žemę (LTR 1977/25/). Kitame saktmės variante aiškinama, kad tuomet, kai žuvis pasens ir mirs, uodega išlįs iš dantų, ir bus pasaulio pabaiga, kadangi žemė, nebeturėdama ašies, nukris (LTR 1170/351/). Žuvis čia laikoma žemės ašimi ir atrama. Be atramos žemė negalėtų egzistuoti. Žuvis šiose saktmėse yra svarbi mitinės kosmologijos dalis, jos žūtis ar tik būklės pasikeitimas lemia pasaulio pabaigą. Panašiai žuvies vaidmuo suvokiamas armėnų pasaulėvaizdyje. Pagal vieną jų mito versiją, žemę juosia milžiniška žuvis, plūduriuojanti vandenyne. Žuvis vis stengiasi pagauti savo uodegą, bet negali. Jos judesiai sukelia žemės drebinimus [MNM I, p. 105]. Ir buriatų pasakojama, kad stipriai sujudėjus žuviai, remiančiai žemę, prasideda žemės drebinimas. Altajiečių mitologijoje žemę laiko trys žuvis: kai viena jų nuleidžia galvą, prasideda potvynis. Manoma, kad žuvis – žemės atramos vaizdinys galėjo būti susijęs su indų vaizdiniais apie viduryje vandenyno stūksantį kosminį kalną [MNM II, p. 392]. Kalnas taip pat galėjo atlikti žemės ašies ir atramos vaidmenį.

Žuvis, apjuosusios žemę pirminiuose vandenyse, motyvą būtų galima palyginti su kai kuriose mitologinėse tradicijose panašią funkciją atliekančios gyvatės vaidmeniu: senovės indų (Šeša), skandinavų (Midgardo gyvatė), egiptiečių (Mechenta) [MNM I, p. 470]. Tiek žuvis, tiek gyvatė yra su žeme ir vandenimis susiję gyvūnai. Tad žemę paremia, laiko chtoniškos ar vandeninės prigimties būtybės.

Lietuvių pasakojamojoje tautosakoje tokį vaidmenį, kaip liudija negausūs sakmių variantai, galėjusi atlikti kaip tik vandens būtybė – žuvis.

Žemė – Saulės ir Mėnulio duktė

Kartais žemės kilmė siejama ne su vandenimis ir jų gelmėmis, o su dangaus sfera. Šios tematikos sakmės, palyginti su „kosmogoninio pasinėrimo“ siužetu, greičiausiai yra vėlyvesnės. Jose nėra chtoninės prigimties personažų. Čia veikia personifikuoti dangaus kūnai, su dangumi susijusios stichijos. Šių veikėjų ir dangaus kaip veiksmo vietos sureikšminimas atspindi indoeuropiečių ideologiją. Žemė – personifikuota mitinė būtybė – įtraukiama į „dangiškųjų vestuvių“ scenarijų. Pasakojama, kad ji yra Saulės ir Mėnulio duktė. Kartą tarp Žemės tėvų kilęs nesutarimas. Saulė norėjo viena saugoti Žemę, bet Mėnulis nesutiko ir padavė Saulę į teismą. Teisėjas Perkūnas nusprendė, kad Saulė Žemę saugos dieną, o Mėnulis ir jo seserys žvaigždės – naktį (LTR 4239/49/; žr. taip pat LTR 10b/163/). Šitaip atsirado diena ir naktis – laikas buvo suskaidytas į šviesų ir tamsų periodus. Atpasakoto turinio naratyvui atstovauja tik du sakmės variantai. Tačiau tokį siužetą baltų areale tikrai galėjus egzistuoti patvirtina latvių mitologinė tradicija. Pasak latvių analogiško turinio kūrinį, tarp Saulės ir Mėnulio ištis gali kilti nesutarimų dėl pareigų – kam šviesti dieną, o kam naktį.¹²

Saulės ir Mėnulio, kaip sutuoktinių poros motyvas žinomas tiek lietuvių, tiek latvių mitologijoje. Įvairūs šio motyvo pagrindai sukurti siužetai atspindi vadinamąjį dangiškųjų vestuvių mitą. Lietuvių žodinėje kūryboje apie tai kalbama, be minėtų, dar viename kūrinyje. Turima omenyje Liudviko Rėzos XIX a. pradžioje paskelbta daina apie Mėnesio ir Saulės vedybas, Mėnulio, įsimylėjusio Aušrinę, neištikimybę ir Perkūno bausmę už tai (RD I 27). Tiesa, šis tekstas Rėzos smarkiai redaguotas, ir dėl to kyla abejonių, ar čia iš tiesų atspindėtas tikrasis dainos turinys. Tačiau jei šiuo atveju ir nepasitikima tekstu, tai paties siužeto autentiškumą patvirtina latvių folkloras. Apie Mėnesio vedybas su Saule ar Saulės dukterimi ir neištikimybę užrašyta nemažai latvių dainų (LTdz 8193, 8194), taip pat sakmių [Ltt, p. 36]. Tad galima teigti, kad tiek lietuviai, tiek latviai turėjo dangiškųjų vestuvių siužetą, tik jis išliko įvairiai modifikavęsis. Vienu tokio tipo siužetų laikytina ir aptarta sakmė apie sutuoktinius Saulę su Mėnuliu, jų dukterį Žemę ir Perkūną, smerkiantį šios sutuoktinių poros nesutarimus.

Saulės sukūrimas

Saulę lietuvių mitologijoje nukala kalvis. Kalvis, kaip demiurgas – pasaulio elementų kūrėjas, žinomas daugelio tautų mitologinėse tradicijose. Šiuo požiūriu jis prilygsta Dievui kūrėjui. Lietuvių kalvis kūrėjas viename mitologijos šaltinyje tiesiog ir priskirtas dievams. Jono Malalos kronikos

intarpe (1261 m.) tarp lietuvių dievų paminimas kalvis Teliavelis, ir čia pat nusakoma jo atliktas veiksmas: Teliavelis nukalęs saulę ir ją įmetęs į dangų [BRMŠ I, p. 268].

Apie kalvį kaip apie saulės kūrėją kalbama ir vienoje lietuvių sakmėje. Pasakojama, kad senais laikais gyvenęs žmogus kalvis. Tuomet visur buvo tamsu kaip naktį. Tai šis kalvis nutaręs nukalti saulę. Paėmęs blizgančią geležį kalė kalė ir nukalė per šešerius metus. Tada, užlipęs ant aukščiausios trobos, įmetė ją į dangų (LTR 4239/506/). Kalvio kuriamoji veikla ir būtent saulės nukalimas patvirtinamas ir latvių tautosakos. Čia kalvis Dievo paliepimu nukala apvalų ritulį. Dievas nudažo jį aukso spalva ir pakabina danguje. Taip atsiradusi saulė [Ltt, p. 35]. Tad saulę esant sukurta – nukalta kalvio liudija tiek lietuvių, tiek latvių folkloriniai, taip pat rašytiniai šaltiniai.

Su mito apie saulės sukūrimą motyvais siejasi viename mitologijos šaltinyje užfiksuotas pasakojimas apie (personifikuotos) Saulės pagrobimą ir jos išlaisvinimą. Tą pasakojimą pateikė XV a. istorikas Enėjas Silvijus Piccolominis. Jo rašoma apie vienuolio Jeronimo Prahieško, platinusio Lietuvoje krikščionybę, surastą gentį, kuri garbinusi Saulę ir labai gerbusi nepaprasto didumo geležinį kūjį. Žyniai, paklausti, ką reiškia šis garbinimas, atsakę, esą kadaise ištisus mėnesius nebuvo Saulės, kurią galingas karalius buvo sugavęs ir uždaręs tvirčiausiame bokšte. Tada atėjo į pagalbą Zodiako ženklai. Didžiuliu kūju jie sudaužė bokštą, išlaisvino Saulę ir grąžino ją žmonėms [BRMŠ I, p. 591–592, 595]. Taigi Saulę išlaisvina Zodiako ženklai. Jie vaizduojami tarsi viena personifikuota būtybė, manipuliuojanti didžiuliu kūju. Zodiakas – dangaus skliauto juosta abipus ekliptikos, kuria juda Saulė ir kitos planetos. Pagal žvaigždynus ji yra padalyta į 12 dalių, gavusių po atitinkamą Zodiako ženklą. Tad Zodiako ženklai simbolizuoja atitinkamas Saulės kelio dangumi atkarpas. Saulės pagrobimas reiškia, kad ji savo dangiškuoju keliu, t. y. Zodiaku, keliauti negalėjo. Zodiako ženklus žmonija žino labai seniai. Tokia astralinių ženklų sistema Lietuvoje galėjo egzistuoti dar prieš įvedant krikščionybę. Rašytinių šaltinių paliudyta, kad Vilniuje stovėjusios Perkūno šventyklos altorius buvęs iš 12 pakopų, ir kiekviena pakopa buvo skirta vienam Zodiako ženklui. Ant jos buvo deginamos aukos tą atitinkamo mėnesio dieną, kai Saulė įžengdavo į naują ženklą [BRMŠ II, p. 463, 465]. Taigi Zodiako ženklai su Saule buvo siejami ir Perkūno šventykloje. Vadinasi, jau tuomet (XIII a.) šie astraliniai ženklai priklausė senosios religijos simbolių sistemai. Matyt, ne atsitiktinai jie buvo paminėti ir Piccolominio, aiškinant, kaip lietuviai įsivaizdavo Saulės pagrobimą ir jos sugrąžinimą į dangų.

Piccolominio pateiktame mito fragmente išskirtina tai, kad Saulė išlaisvinama kūju. Reikėtų priminti, jog kaip tik kūju, tai yra kalvio įrankiu, saulė ir nukalama. Galimas daiktas, kad Zodiako ženklai yra vienas iš kalvio, susijusio su Saule, variantų, atmainų. Jų ryšys su kūju kiek neįprastas. Tačiau, šiaip ar taip, galima konstatuoti kūjo, būdingo kalvio

įrankio, reikšmę ne tik sukuriant, bet ir sugražinant žmonėms pagrobta Saulę. Matyt dėl to šiam įrankiui ir buvo teikiama nepaprasta pagarba. Beje, reikėtų pažymėti, jog kalvio įrankiai daugelyje mitologinių tradicijų buvo ypač gerbiami ir laikomi kone šventais, o kalvio darbas prilyginamas dievo Kūrėjo veiklai. Šitokiame kontekste siužetai apie kalvį, nukalantį Saulę, ir nepaprastą kūjį, kuriuo Saulę išlaisvinama, atrodo logiškai ir suprantami.

Žvaigždynų kilmė

Grįžulo ratai

Be aptartų dangaus kūnų, nuo seno žmonių buvo stebimi žvaigždynai bei aiškinaama jų kilmė. Gerai buvo žinomas Grįžulo ratų (*Ursa Major*) žvaigždynas. Daugelyje tautų jis vadintas kaip tik „ratais“ ar „vežimu“. Taip šis žvaigždynas įsivaizduotas graikų, romėnų, frigų, hetitų ir buvo įvardijamas kaip „ratai“, tik įvairiais skirtingos kilmės žodžiais.¹³ Lietuvių Grįžulo ratų pavadinimui giminiškas latvių šio žvaigždyno vardas – *Greizie Rati*. Žodis *greizie* reiškia ‘kreivieji’, tad išvertus būtų „kreivieji ratai“. Lietuvių žodis *grįžulas* kildinamas nuo *gręžti* ‘kreipti, sukti atgal’. Taigi ratų pavadinimai *Grįžulo* bei *Greizie* syja su kreivumo, sukimo, pasukimo atgal, būtent grįžimo reikšmėmis. Su šitokia prasme Grįžulo ratai susiję ir folklore.

Lietuvių pasakojamojoje tautosakoje Grįžulo ratai įsivaizduojami kaip užkliuvę važiuodami dangumi, užsikabinę už ko nors ar net sulūžę, įstrigę ir iki šiol ten tebestovintys. Šiais ratais galėję važiuoti Alijošius ir Einikis (LTR 1300/30/). Lietuvių žodinėje tradicijoje krikščionių religijos personažai Alijošius ir Einikis (Elijas ir Enokas) yra gana vėlyvas griaustinio dievo Perkūno transformacijos padarinys. Iki šiol gana populiarus tebėra liaudies tikėjimas, kad dangumi ratais važiuojantis Alijošius (su juo gali būti ir Einikis) yra griaustinis, perkūnija ar tiesiog pats Perkūnas (LMD I 613/45/, LTR 739/1/, 832/76/, 2212/147/, 3867/216/). Beje, viename tikėjime sakoma, kad perkūnijos griausmas – tai šv. Grigaliaus važinėjimas ratukais per debesis (LTR 1181/741/). Vardas Grigalius gali būti trumpinamas kaip Grigas, o Grįžulo ratai kartais vadinami Grigo ratais. Vadinasi, Grigo, tai yra Grįžulo, ratai galėjo būti siejami su Perkūnu. Šiais ratais po dangų važinėjęs vienas iš viršutinei mitinio pasaulio sferai priklaususių dievų, būtent griaustinio dievas. Beje, aki-vaizdžiai Grįžulo ratų sąsąją su Perkūnu patvirtina vienoje Lietuvos vietovėje (Gruzdžių apylinkėse) prisimenamas šio žvaigždyno pavadinimas *Perkūno ratai*.¹⁴

Reikia manyti, kad Grigo, arba Grįžulo, ratų mitologema buvo įtraukta į griaustinio dievo mito vaizdinių sistemą. Ratai – ir šiaip jau būdingas Perkūno atributas. Dažnai jis įsivaizduojamas važiuojantis ratais dangumi. Ratų dundėjimas aiškinaamas kaip griaustinis, o iš po ratų lekiančios kibirkštys – kaip žaibai (LTR 832/146/, 2567/228/). Todėl žvaigždynas, vadinamas „ratais“, galėjo būti pagrįstai susietas su Perkūnu ar jo vėlesniu pakaitalu Alijošiumi. Kaip aiškina-

ma sakmėje, tais ratais Alijošius važiavo į „peklą“, o važiuojant užkliuvo „dišlius“ (vežimo rodiklis, gražulas), ir jo ratai tapo pavadinti Grįžo ratais (LTR 1300/30/). Tad ratai šitaip buvo pavadinti dėl to, kad užkliuvo ir liko stovėti.

Kitame sakmės variante Grigo ratais važiuoja Mėnuo, vienas tekinis užkliūva už pragaro kampo ir lieka iki šių dienų (LTR 1300/174/). Šis siužetas atrodo neįprastas, kadangi Mėnuo lietuvių tautosakoje nevažinėja ratais. Galbūt tai kito herojaus, važiavusio Grigo ratais, pakaitalas. Grigo ratais važiuojęs ir burtininkas Vardauskas (Tvardauskas, kuris minimas taip pat sakmėse apie Mėnulyje matomų dėmių kilmę – LTR 1160/80/, 3857/153/). Ratai sulūžta, o Vardauskas nukrinta į Mėnulį – ir dabar ten pūpsa jo didžiuliai žandai. Ratai palikę danguje ir per šalčius brašką.¹⁵ Dar vienas aptariamoms sakmės variantas – apie Grigo ratais važiavusius Dievą ir šv. Petrą. Jie išsiruošė apžiūrėti dangaus. Bet tuo sykiu lūžo ašis, pasibaidė arkliai, pradėjo bėgti ir apvertė tuos ratus. Jie ir pasiliko apvirtę ant dangaus (LTR 1352/3/).

Taigi Grįžulo ratai lietuvių tautosakoje įsivaizduoti kaip kažkada dangumi važiavę ir pasukę į šoną, užkliuvę, sulūžę, apvirtę ratai, kuriais važiavo Alijošius arba Mėnuo, Vardauskas, arba Dievas su šv. Petru. Vadinasi, lietuvių žodinė tradicija papildoma plačiai pasaulyje žinoma įsivaizdavimu ši žvaigždyną esant ratais.

Sietynas

Žmonių dėmesį nuo seno traukė dar vienas žvaigždžių spiečius – Sietynas, priklausantis Tauro žvaigždynui (*Pleiades*). Sietynas dažnai minimas lietuvių žodinėje tradicijoje – tiek dainuojamojoje, tiek pasakojamojoje. Dainose Sietynas įtraukiamas į personifikuotų, susimbolintų dangaus šviesulių šeimą ir paprastai paminimas po Mėnesio – tėvelio, Saulės – motulės, pats įgydamas brolelio, globosiančio mergelę našlaitėlę arba bernelį kareivėlį, statusą: *Sietyns brolelis, Sietyns brolelis, Sietyns brolelis Lauku lydėjo* (LTR 651/13/; Sietynas čia palydi našlaitę). – *Žaunierėliai vargdienėliai, kur jū-sų broleliai? – Mūs brolaliai, mūs raiteliai, – danguj sietynėliai* (LMD I 915/69/) ir kt.

Pasakojamojoje tautosakoje apie Sietyną kalbama vieno sakmės siužeto tipo tekstuose. Sietynas čia – ne antropomorfinis veikėjas, o tik buitinis rakandas. Tačiau nepaisant to, mitologinės pasaulėžiūros lygmenyje jis yra gana reikšmingas objektas, tam tikrų kolizijų mitiniame pasaulyje priežastis.

Sakmėse aiškinaama, kad Sietynas esąs sietas (įrankis, paprastai miltams sijoti), priklausęs tam tikram danguje esančiam mitiniam personažui, iš kurio vieną kartą tas įrankis pavagiamas. Štai vienas būdingų šio siužeto tipo variantų:

Danguje gyveno Norkus. Kartą velnias jam pavogė sietelį. Jis [Norkus – N. L.] nuėjo į peklą ir ėmė taip trankytis, kad net žemėje buvo girdėti. Ir dabar, kai kas nors trankosi, sako: „Trankosi, kaip Norkus po peklą“ (LTR 1001/101/).

Veiksmas iš pradžių vyksta danguje, kur gyvena mitinis herojus Norkus, o vėliau – velnių viešpatijoje, „pekloje“. Tarp

šių sferų atstovų ir vyksta konfliktas dėl sietelio. Saktmės siužetas ir jo herojai asocijuojasi su mitu apie griaustinio dievą Perkūną ir būtent su vienu šio mito motyvu – kaip velnias iš Perkūno pavagia jam priklausantį ryką. Griausmavaldžio įrankio vagystės motyvas laikomas tarptautiniu – žinomas senovės indų, germanų, finougrų mituose.¹⁶ Cituotoje saktmėje griausmavaldį Perkūną atitinka Norkus. Šis herojus, kaip ir būdinga minėto mito personažui, dėl jam svarbaus daikto vagystės persekioja velnią, nusidangina net į „peklą“ ir ten trunkosi, kad net žemėje girdėti. Norkaus trunkymasis – tai, be abejo, griaustinio grumėjimas.

Kai kuriuose saktmės variantuose kaip kovotojas su velniais ir sietelio sugrąžintojas minimas šv. Morkus (LTR 1300/29/, 1550/71/). Jis nueina Marijos prašymu į pragarą sietelio. Velniai iš baimės aptemdo „peklą“, bet Morkus randa sietelį ir parneša Marijai, kuri liepia sietelį pakabinti prie žvaigždžių (LTR 1300/29/). Kitame variante sakoma, kad Morkus, Marijai netekus sietelio, nukeliauna į pragarą, išvaiko ten visus kipšus. Tik likęs vienas šlubis paduoda jam sietelį. Morkus gražina Marijai sietelį, ir jis pakabinamas danguje prie Mėnulio (LTR 1500/71/). Vardai Morkus ir Norkus fonetiškai labai panašūs. Greičiausiai to paties siužeto variante figūruojantis Norkus yra šiek tiek pakitęs tas pats Morkus. Turima duomenų, kad šv. Morkumi galėjo būti vadinamas Perkūnas (LTR 832/674/). Be to, pažymėtina, kad šv. Morkaus diena,ėjusi tuoj pat po Jurginių, tai yra balandžio 25 d. (beje, ir šv. Jurgis tautosakoje neretai atstoja Perkūną), buvo siejama su audromis. Per šv. Morkų būdavo einama po sodžiaus kryžius, kad bangų (audrų) nebūtų (LTR 374/2254b/).

Norkaus ir Morkaus atitikimą Perkūnui aiškiai paliudija saktmės variantas, kuriame velnio persekiotojo dėl sietelio vaidmenį atlieka kaip tik Perkūnu įvardytas herojus. Pasakojama, kad Trys Karaliai atėjo pas Motiną Švenčiausią aplankyti užgimusio Dievo ir atnešė jai sietelyje dovanų. Motina Švenčiausia pakabino sietelį danguje. Tačiau velnias pavogė jį ir paslėpė po egle. Motina Švenčiausia paprašė Perkūno, kad atimtų iš pagrobėjo sietuką. Perkūnas trenkė į velnią, pasislėpusį po egle, ir atėmė sietelį, gražino jį Motinai Švenčiausiai. Ši vėl pakabino sietelį danguje. Taip ir atsiradęs Sietynas (LTR 1471/64/). Saktmėje jungiama dviejų skirtingų religijų realijos bei personažai: senosios ir krikščioniškosios. Galima spėti, kad krikščionių religijos veikėjai yra ankstesnių mitinių personažų substitutai. Manoma, kad Motinos Švenčiausios vietoje kadaise buvo Laumė, kuri galėjusi atlikti Perkūno žmonos vaidmenį.¹⁷ Yra pastebėta, kad latvių dainose sietas yra būdingas griaustinio dievo žmonos ir jos vaikų įrankis (BW 33699, 33708). Brolių Perkuonų motina arba Perkuono dukterys sietą naudoja smulkiam lietui sukelti.¹⁸ Vadinasi, sietas galėjo būti siejamas su lietumi. Tai, beje, patvirtina ir senovės indų, graikų mitai. Matyt dėl šios priežasties jis ir priklausęs Perkūnui, tai yra dievui, kuris valdė meteorologinius reiškinius.

Žmogaus atsiradimas

Kaip teigiama saktmėse, pasaulio pradžioje buvo sukurtas ir žmogus. Žmogaus sukūrimas yra visa apimančios kosmogonijos vienas etapų. Kai kuriuose folkloriniuose narytuose užsimenama, kad žmogus ar kita antropomorfinė būtybė kuriama „po sutvėrimo pasaulio“ (LTR 1542/375/, 1208B/1275/). Matyt tai pasaulėkūros baigtį žymintis kreatyvinis aktas.

Lietuvių saktmėse dažniausiai žmogus sukuriamas Dievo. Tas Dievas neišvardijamas kokiu nors kitu vardu. Tiesa, vienoje saktmėje teigiama, kad tai – „visų karalių karalius“ (LTR 10b/121/). Tokia jo, kaip vyriausio valdovo, charakteristika asocijuojasi su aukščiausiojo Dievo statusu. Kartais Dievas – žmogaus kūrėjas nusakomas tiesiog kaip „Viešpats Dievas“ (LTR 10b/120) ar „Ponas Dievas“ (LTR 10b/121/; LMD I 561/10/). Tokie apibūdinimai gal ir atėjo iš krikščionybės. Iš viso reikėtų pripažinti, kad saktmės apie žmogaus sukūrimą gerokai yra paveiktos krikščioniškosios tradicijos, ir čia esama Biblijos elementų, tačiau greta jų daugeliu atvejų išsiskiria ir senosios, ikikrikščioniškosios religijos sluoksnis.

Folklore užfiksuota įvairių žmogaus sukūrimo būdų, kurie gali būti palyginami su archajiškais kitų tautų antropogoniniais mitais. Vienas jų – žmogaus sukūrimas iš Dievo seilių:

Kada seniai Viešpats Dievas ėjo per vieną žemės plotą. Beeidamas du kartu nusispyrovė ir nuėjo, kur jam reikėjo. Tačiau spjaudalai neišdžiūvo, bet pavirto žmonėmis: pirmas – vyras, antras – moteris. Tiedu žmonės tenai ir gyvena (LTR 10b/120/).

Šitaip iš Dievo spjaudalų atsiranda pirmoji žmonių pora. Beje, spjaudydamos kuria ne tik Dievas, bet ir velnias. Kaip kalbama saktmėse apie žemės sukūrimą, velniui nusispyrovus randasi bedugnės, pelkės (LMD I 561/31/) ar tiesiog daugybė akmenų (LTR 961/311/). Taigi spjaudydamos velnias kuria žemės reljefą, o Dievas – žmogų (kartais – patį velnią).

Seiles turint nepaprastos potencijos tikima taip pat rytų slavų, germanų.¹⁹ Rytų slavų tautosakoje žinomas motyvas, kaip iš Dievo spjaudalo atsiranda antropomorfiškas velnias (*camana*).²⁰ Germanų mitologijoje dviem dievų giminėms – asams ir vanams taikos vardan prispjovus į vieną indą iš tų seilių atsiranda mitinis personažas Kvasiras, išmintingiausias iš visų žmonių.²¹ Tad lietuvių ir kitų tautų mitologinėse tradicijose antropomorfinė būtybė gali būti sukuriama iš seilių, būtent iš dieviškų seilių. Tai galėtume laikyti tam tikra Dievo kūrėjo emanacija, materialiu pavidalu išreikštos kūrybinės energijos išsiliejimu.

Su žmogaus sukūrimu iš seilių siejasi jo atsiradimas iš vandens lašo. Seilės – taip pat tam tikras vandens lašas, tik ne paprastas, o iš Dievo burnos. Vandens lašas, iš kurio atsiranda žmogus, irgi glaudžiai susijęs su Dievo kūnu. Jis nulaša nuo Dievo veido jam prausiantis. Pasakojama, jog kartą

Dievas plovė paišinę veidą, nes pečių bekūrendamas buvo susitepęs. Jam besiprausiant, vienas vandens lašas nukrito žemėn. Iš to vandens lašo atsirado žmogus (LTR 10b/121/). Iš vandens lašų, kurie Dievui lašėjo nuo piršto, pamerkto į marių putas, atsirado angelai. Arba Dievas laikęs suvilgytą bevardį pirštą virš lėkštės, ir nuo piršto lašantys lašai virtę gražiais angelais (LMD I 1000/163b/).

Vadinasi, žmogus ar žmogaus pavidalo būtybė atsiranda iš vienokio ar kitokio pavidalo drėgmės: Dievų seilių, nuo Dievo kūno nuvarvėjusio vandens lašo. Antropogonijoje, kaip ir pasaulio kūrimo mituose, vanduo neretai atlieka ne tik pirminės materijos, kurioje atsiranda gyvybė, vaidmenį, bet yra ir pati kūrimo medžiaga.

Gyvybės pradą lietuvių mitologinėje tradicijoje gali būti ne tik vanduo, bet ir jam priešingas gamtos elementas – ugnis. Antropomorfinės būtybės atsiradimas kartais aiškiamas pasiremiant ugnies įkūrimo analogija. Vienoje sakmėje pasakojama, kaip Dievui mušant du akmenukus vieną į kitą, pradeda byrėti angelai „kaip žarijos“ (LTR 1208B/1275/). Kitoje sakmėje sakoma, kad titnagu ir skiltuvu skeliamos kibirkštys, kurios virsta angelais (BLV p. 280). Tad žmogiško pavidalo būtybės čia atsiranda iš kibirkšties, tai yra iš ugnies. Ugnis, kaip ir vanduo, – viena pagrindinių pasaulio stichijų, palaikanti ir teikianti visatai gyvybę. Ugnies išskėlimas trinant du akmenėlius – senas ugnies išgavimo būdas. Ugnis atsiranda iš trinties, o tai daugelyje kultūrų siejama su seksualumu.²² Pati dviejų akmenėlių trintis asocijuojasi su lytiniu aktu, lemiančiu naujos gyvybės pradžią. Tad žmogiškos būtybės atsiradimo aiškinimas per ugnies, išskeltos trinant, įvaizdį mitinės mąstysenos atžvilgiu atrodytų visai pagrįstas.

Dar vienas gerai žinomas žmogaus sukūrimo būdas – jo nulipdymas iš molio.

Taip sako senovės žmogus Simonavičius iš Pakalmonės, sako, kad Dievas žmogų lipdė su abiem rankom, o pirštų galus, aplipusius nuog molium, tai vis valė ing pasturgalį. Ir visą kūną pakolei nulipdė, tai vis turėjo nusivalyti pirštų galus, ir visą kūną kolei sudailino. Dėl to dabar vis yra pasturgalys kūnas storesnis, taip ir vis kaltesnis, už viską tur atsakyti. Kas-ne-kas, o tas pasturgalis tur atsakyt (w skurę bierze). O kada Dievas visą cielą kūną sutvėrė, ale nosiai nepriteko, taip iš užpakalio pasturgalys rava padarė, o molį iš tenai išėmė ir nosį iš to sutvėrė. O dėl to ir šandien atsiliep pasturgalis su nosia: vos iš pasturgalio kas brakšt, ir tuojau į nosį šmakšt (BLS 35).

Šis motyvas atskleidžia žmogaus žemišką kilmę. Įsivaizdavimą tarp žemės ir žmogaus esant glaudų ryšį patvirtina ir pačių žodžių *žmogus* bei *žemė* giminystė. Tai tiesiog bendrasakniai žodžiai. Atitinkamą ryšį atskleidžia ir tos pat kilmės lotynų *homo* 'žmogus' bei *humus* 'žemė'.

Biblijoje pirmasis žmogus Adomas taip pat Dievo sukuriamas iš žemės. Sakoma, kad Viešpats Dievas padarė žmogų iš žemės dulkių, įkvėpė jam į šnerves gyvybės alsavimą, ir taip žmogus tapo gyva būtybe (Pr 2,7). Manoma, kad į Bibliją tokio turinio pasakojimas atėjo iš žodinės liaudies kūry-

bos²³ [MNM I, p. 40–41]. Žmogaus nulipdymo iš molio motyvas aptinkamas daugelio tautų mituose: babiloniečių, egiptiečių, graikų, australų, Naujosios Zelandijos, Taičio, Borneo salų gyventojų, Afrikos, Amerikos tautų – eskimų ir indėnų.²⁴ Tai rodo, kad žmogaus sukūrimo iš žemės siužetas yra labai archajiškas ir plačiai pasaulyje paplitęs. Iš kur kilo lietuvių pasakojimas apie iš molio nulipdomą žmogų, kuriam po to įkvėpiama gyvybė, iš senosios tradicijos ar Biblijos, – nelengva nustatyti. Tačiau kadangi panašiu būdu sakmėse iš molio nulipdomi ir atgaivinami gyvuliai, reikėtų manyti, kad toks sukūrimo būdas lietuviams buvo nuo seno žinomas. Sakmėse Dievas ar jo padėjėjas velnias iš molio nulipdo arba iš žemės grumstelio padaro gyvulius, žvėris, paukščius ir kitus gyvūnus: ožką, aviną, vilką (LTR 1419/20, 326/327/303/), viversį, balandį (LTR 859/5, 43, 38/), varlę, rupūžę (LTR 752/34/). Jiems, kaip ir žmogui, Dievo įpučiama dvasia. Tik tuomet jie tampa gyvi. Vadinasi, lietuvių sakmėse tiek žmogus, tiek gyvuliai, žvėrys, paukščiai gali būti padaromi iš žemės. Jų kūrėju daugeliu atveju būna ne tik Dievas, bet ir jam talkinantis velnias. Tiesa, pastarasis dažniau kuria gyvulius nei žmones.

Taigi lietuvių sakmėse išliko pasakojimų apie žmogaus sukūrimą. Neretai, kaip pažymėta, senosios religijos elementai čia susipina su Šventojo Rašto motyvais, senoji mitinė pasaulėžiūra – su vėlyvesne krikščioniškąja. Archajiškiausi iš tų motyvų gali būti laikomi ikikrikščioniško antropogoninio mito fragmentais, o pastarasis savo ruožtu yra visa apimančio mito apie pasaulio sukūrimą dalis.

Tokie tad yra pagrindiniai siužetų tipai bei motyvai kosmogonijos tematika lietuvių tautosakos naratyvuose. Čia kalbama apie pasaulio priešistorę *in illo tempore*, „anuo laiku“, kai dar nieko nebuvo, ir tolydžio pradedami kurti pagrindiniai visatos elementai: žemė, dangus, saulė, žvaigždynai ir t. t., o galiausiai – žmogus. Dauguma tokių pasakojimų yra tarptautiniai, jiems randama analogijų Europos, o kai kuriais atvejais – ir plačiau pasaulio tautų mituose. Šios analogijos patvirtina naratyvų autentiškumą, archajiškumą, ryšį su pamatine mitopoetine pasaulėžiūra. Jungiant, gretinant tradicijos nugludintus pasakojimus apie pasaulio kūrimą, galima būtų mėginti rekonstruoti lietuvių kosmogoninio mito metmenis.

NUORODOS:

1. *Элуде М.* Трактат по истории религий. – Т. II. – Санкт-Петербург, 1999. – P. 329.
2. *Schier K.* Die Erdschöpfung aus dem Urmeer und die Kosmogonie der Völospá // *Märchen, Mythos, Dichtung.* – München, 1963. – P. 326.
3. *Кузнецова В. С.* Дуалистические легенды о сотворении мира в восточнославянской фольклорной традиции. – Новосибирск, 1998. – P. 61; Смоленский этнографический сборник / Составил В. Н. Добровольский. – Ч. I. – Санкт-Петербург, 1891. – P. 229–230.

4. Айхенвальд А. Ю., Петрухин В. Я., Хелимский Е. А. К реконструкции мифологических представлений финно-угорских народов // Балто-славянские исследования, 1981. – Москва, 1982. – P. 162–190.
5. Элиаде М. Мин. veik. – P. 328–338.
6. Ten pat. – P. 338–340.
7. Золотарев А. М. Родовой строй и первобытная мифология. – Москва, 1964. – P. 276, 278, 280.
8. Becker U. Simbolių žodynas. – Vilnius, 1995. – P. 59.
9. Когда Ану сотворил небо: Литература древней Месопотамии / Пер. с аккад. Сост. В. К. Афанасьевой и И. М. Дьяконова. – Москва, 2000. – P. 35–57.
10. Кёйнер Ф. Б. Я. Труды по ведийской мифологии. – Москва, 1986. – P. 31.
11. Кузнецова В. С. Мин. veik. – P. 148; Айхенвальд А. Ю., Петрухин В. Я., Хелимский Е. А. Мин. veik. – P. 175.
12. Mitologijos enciklopedija. – T. II. – Vilnius, 1999. – P. 154.
13. Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. – Т. I–II. – Тбилиси, 1984. – P. 686.
14. Klimka L. Apie lietuviškuosius žvaigždynų vardus // Tautosakos darbai. – T. IX (XVI). – Vilnius, 1998. – P. 109.
15. Ten pat.
16. Laurinkienė N. Senovės lietuvių dievas Perkūnas. – Vilnius, 1996. – P. 141–149.
17. Vaiškūnas J. Ar pažino senoliai žvaigždes // Liaudies kultūra. – 1994, Nr. 1, p. 17.
18. Ten pat.
19. Кузнецова В. С. Мин. veik. – P. 63; Simek R. Lexikon der germanischen Mythologie. – Stuttgart, 1984. – P. 226.
20. Кузнецова В. С. Мин. veik. – P. 63.
21. Simek R. Мин. veik. – P. 226.
22. Becker U. Мин. veik. – P. 287.
23. Фрэзер Дж. Дж. Фольклор в Ветхом Завете. – Москва, 1985. – P. 15–17.
24. Ten pat. – P. 16–17, 20, 23–25.

SANTRUMPOS:

- BLS: Lietuvių liaudies sakmės / Parengė J. Balys. – Kaunas, 1940.
 BLV: Iš gyvenimo lietuviškų vėlių ir velnių / Surinko dr. J. Basanavičius. – Chicago, 1903.
 BsV: Iš gyvenimo vėlių bei velnių / Surinko Jonas Basanavičius. – Kaunas, 1928.
 BW: *Barons Kr. un Wissendorffs H.* Latvju dainas. – T. V. – Petrogradā, 1915.
 LMD: Lietuvių mokslo draugijos rankraščiai Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne.
 LPK: *Balys J.* Lietuvių pasakojamosios tautosakos motyvų katalogas // Tautosakos darbai. – T. II. – Kaunas, 1936.
 LPTK: Lietuvių pasakojamosios tautosakos kartoteka (sudarytoja Bronislava Kerbelytė).
 LTdz: Latviešu tautasdziesmas / Izlasi kārtojuši: A. Ancelāne, K. Arājs, M. Asare, R. Drīzule, V. Greble. – T. III. – Rīga, 1957.
 LTR: Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.
 Ltt: Latviešu tautas teikas: Izcelšanās teikas. Izlase / Sastādītāja un ievada autore A. Ancelāne. – Rīga, 1991.

- MNM: Мифы народов мира: Энциклопедия в двух томах / Гл. ред. С. А. Токарев. – Т. I–II. – Москва, 1980, 1982.
 RD: *Rėza L.* Lietuvių liaudies dainos. – T. I. – Vilnius, 1958.
 SIŠLSA: Šiaurės Lietuvos sakmės ir anekdotai / Surinko Matas Slančiauskas. – Vilnius, 1975.

The motifs of creating the world
in the Lithuanian narrative folklore

Nijolė LAURINKIENĖ

The purpose of the article is to provide the analysis of the relics of the cosmogonic myth that are closely allied with the mytho-poetic outlook and could be traced in the Lithuanian narrative folklore. Not rarely an intimate connection between them and the motifs and plots from the written sources of Christian religion exists, however, to demonstrate the possibility of differentiating the above mentioned surviving layers of religions in folklore and to ascertain their nature and origin one must refer to the comparative method in order to compare particular semantic structures of the Lithuanian folklore narratives with similar structures of other nations.

The article deals with the subjects of legends on the prehistoric world, that is with the situation when „nothing was present” – there was no earth nor heaven nor the other elements which belonged to the world created afterwards. The theme of creating the Earth is reflected by the expanded and varying subject on the cosmogonic plunge (the Earth is created of the sands which are got out of the ground of the primary waters by the devil or some other entity). The subject of the type about the Earth in the wideness of the waters held by an enormous fish, which is regarded as international, may be represented by several variations of legends. At times the origin of the Earth is linked with heaven rather than waters or their entities. Lithuanian legends in this connection read that the Earth is the Sun's and Moon's daughter. The Sun, as it is asserted by the data from the folklore and the written sources, is created by a blacksmith who might perform the part of demiurge and who by his status might be identified with God. According to the Lithuanian folklore narratives the origin of the constellations – the Ursa Maior and the Pleiades is also known as related to the myth of Perkūnas, the Thunder god. Insofar as the origin of man is concerned Lithuanian ethiological legends relate that he was created either by God from his saliva or made of clay. Angels containing anthropomorphic shapes were created as God was beating small stones one to another – angels fell pouring like live coals.

This Lithuanian cosmogonical myth may possibly be reconstructed from fragmental survivals of the myth occurring in Lithuanian folklore, in the narrative folklore for the most part, and, partly, in the vocal folklore.

*Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas,
Antakalnio 6, 2055 Vilnius*

Gauta 2002 07 29, spaudai įteikta 2002 10 17